
RENDSZERVÁLTÁS és KÁDÁR-KORSZAK

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGALATOK TÖRTÉNETI TÖVÉITARA • KOSSUTH KIADO

Távolodás és közelítések

RENDSZERVÁLTÁS ÉS KÁDÁR-KORSZAK

Szerkesztette

MAJTÉNYI GYÖRGY ÉS SZABÓ CSABA

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK
TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA
KOSSUTH KIADÓ
BUDAPEST, 2008

Megjelentetését
az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

és a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

támogatása tette lehetővé

© Bayer József, Beluszky Pál, Borbándi Gyula, Csaba László, Csurgó Bernadett,
Csutora Mária, G. Fekete Éva, Garadnai Zoltán, Gyáni Gábor, Gyarmati György,
Halmai Gábor, Horváth Sándor, Izsák Éva, Juhász Pál, Kalmár Melinda, Kántor Zoltán,
Keskeny Ernő, Ö. Kovács József, Kovács Zoltán, Kövér György, Kristóf Luca,
Lakos János, Lányi András, Majtényi György, Márfi Attila, Ripp Zoltán,
Sipos Antalné, Sipos Levente, Szabó Csaba, Tomka Miklós, Tóth Eszter Zsófia,
Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, G. Vass István

ISBN 978-963-09-5773-1

Kiadta az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és a Kossuth Kiadó Rt.
A kiadásért felel: Kocsis András Sándor, a Kossuth Kiadó elnök-vezérigazgatója
Nyomdai munkálatok: AbiPrint Bt.
Felelős vezető: Abinéri Ottó ügyvezető
Terjedelem: 52,195 (A/5) ív

Printed in Hungary

Tartalom

Előszó 9

RENDSZERVÁLTÁS ÉS A KÁDÁR-KORSZAK EMLÉKEZETE

BAYER JÓZSEF: A rendszerváltás néhány tanulsága	15
RIPP ZOLTÁN: Rendszerváltás – rendszerbomlás	23
HALMAI GÁBOR: Rendszerváltás és alkotmányos műtfeldolgozás	39
GYÁNI GÁBOR: A Kádár-kor a kollektív emlékezetben	61

FORRÁSOK ÉS ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEK

G. VASS ISTVÁN: A levéltári anyag kutathatósága a rendszerváltozás előtt és után. Várakozások, eredmények és csalódások	77
LAKOS JÁNOS: A Magyar Országos Levéltár és a rendszerváltozás	105
SIPOS ANTALNÉ: A volt szocialista iparvállalatok privatizációja	117
GYARMATI GYÖRGY: Nem mind arany, ami... A szocialista rendszer állambiztonsági iratainak történeti forrásértéke	127

ORSZÁGKÉP ÉS DIPLOMÁCIA

GARADNAI ZOLTÁN: A Kádár-rendszer nemzetközi restaurációjának első lépései a magyar–francia kapcsolatok tükrében	143
KESKENY ERNŐ: Az Antall-kormány keleti politikája (különös tekintettel a Szovjetunióra, Oroszországra és Ukrajnára)	163
KÁNTOR ZOLTÁN: Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után	183

GAZDASÁGI KÉNYSZEREK ÉS MOZGÁSTEREK

CSABA LÁSZLÓ: Változó erőterben – változó egyensúlyozás. Adalék Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez	199
JUHÁSZ PÁL: Agrárium a Kádár-korban	219
VARGA ZSUZSANNA: Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolcvanas évek második felében	225
SIPOS LEVENTE: Agrárpolitika – agrárválság az 1990-es években	245
KÖVÉR GYÖRGY: Bankrendszerváltás – a Külkerbank (MKB) nézőpontjából	273

TÉR, TEREK ÉS TÖRTÉNELEM

BELUSZKY PÁL: Településpolitika és településhálózat-fejlesztési koncepciók (1945–1990)	287
KOVÁCS ZOLTÁN: A szocialista korszak városfejlődésének jellemzői Magyarországon és Kelet-Közép-Európában	303
IZSÁK ÉVA: Vázlat a települési környezet átalakulásáról a 20. század második felében Budapest példáján	325
MÁRFI ATTILA: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején	339
G. FEKETE ÉVA: Kistérségek önszerveződő fejlődési lehetőségei	355
CSUTORA MÁRIA: Környezeti kihívások és válaszok. Magyarország hozzájárulása a világ környezeti problémáihoz (1960–2005)	375

MEGÉLÉSI ÉS TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK

HORVÁTH SÁNDOR: Mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásában	401
VALUCH TIBOR: A hétköznapi élet Magyarországon a 20. század második felében	429
TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A párttagság és a munkásörtség megéleltörténetei munkások és munkásnők életút-elbeszéléseiben	441
SZABÓ CSABA: A katolikus vallásosság megélésének lehetőségei a Kádár-korszakban a búcsúk példáján	463

MAJTÉNYI GYÖRGY: Az elit és a vadászat – újjáépítés és rendszerváltás között	489
Ö. KOVÁCS JÓZSEF: A vidéki társadalmak átalakítása és átalakulása. Szempontok egy német–magyar összehasonlításhoz	509

REFLEXIÓK A SZOCIALIZMUSRA

KALMÁR MELINDA: Az emberi tényező. Ideológiai átalakulás a hetvenes években	523
CSURGÓ BERNADETT – KRISTÓF LUCA: Kulturális elit a rendszerváltás után. Változások az irodalmi életben és a közéleti értelmiség körében	541
TOMKA MIKLÓS: A vallásosság mint az elitbe kerülés ellenpólusa a Kádár-korszakban	557
BORBÁNDI GYULA: A nyugati magyarság és az anyaország	569
LÁNYI ANDRÁS: A kádárkor alkonya	575
A kötet szerzői	581

CSABA LÁSZLÓ

Változó erőterben – változó egyensúlyozás.

Adalék Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez¹

A hazai történetírás fő vonalát immár közel egy évszázada jellemzi az „*extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*” alapján álló kurucos szemlélet. Igaz, a kiegyezés nemzedéke, Deák, Eötvös és Andrássy őszintén hitt abban, hogy az Ausztriával való megegyezés egyben a nemzet érdeke is, sőt már 1848-at megelőzően rámutattak arra, hogy a differenciálatlan nacionalizmus – a társ-nemzetek ébredése révén – végső fokon a trianonihoz hasonló nagyságú nemzetállamként hagyná csak meg a független Magyarországot.² Ugyanakkor a második nemzedék, és főképp a függetlenségi párt már a századfordulón a kiegyezés lebontásán dolgozott, teljes mértékben félreismerve a többi nemzet – anyaország támogatta – irredenta törekvéseit és a Monarchiát feszítő szociális kérdést is. Ez a szemlélet az első világháborút követő békediktátum után a hivatatalosság rangjára emelkedett, és több évtizedes elfojtást követően az 1990-es évek második felére új erőre kapott, a történettudomány meghatározó képviselőinek³ erőteljes tiltakozása ellenére is.

Még kevésbé jól áttekinthető a második világháborút követő évtizedek története, hisz sem ágazati szaktörténetek – például irodalomtörténet, gazdaságtörténet –, sem az elsődleges kutatásokat szintetizáló közforgalmú és nagyjából mindenki által elfogadott összefoglalók sincsenek (az előző következményeképp). A több szakaszra osztható 1945 utáni időszak megértésében külön is nehézséget okoz, hogy abban hat évtized elteltével is a visszaemlékezések és más szubjektív értékelési formák maradtak túlsúlyban. Igen ritka a levéltári anyagok, elsődleges források feldolgozásán alapuló, a versengő értelmezésekre és

1 A tanulmány első változata a Magyar Országos Levéltár szervezte „A Kádár-korszak” című tudományos előadás-sorozat részeként hangzott el, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2005. október 21–22. Egy korábbi változata megjelenik a Völgyes Iván 70. születésnapjára készülő emlékkötetben, illetve a *Competitio* című debreceni folyóiratban. Köszönettel tartozom Pritz Pál e tanulmány korábbi változatához fűzött kritikai észrevételeiért, ami a kifejtés és a forrásanyag módosítására sarkallt.

2 Kisteleki (szerk.) 2004.

3 Romsics 2004.

korábbi eredményekre is kitérő, a múlt tárgyilagos föltárásának Ranke által megfogalmazott elveit akár csak szándékában követő írásmű. Kivételszámba nemnek a – mindenkor a termés kisebb részét adó – összehasonlító elemzések, melyek az ország sorsát a világtörténelem egészébe ágyazva, annak szerves észeként láttatják. S ha születnek is effajta munkák, akár népszerű összeggék formájában⁴, ezek nemigen váltak a közgondolkodást leginkább formáló özőp- és felsőoktatási alaptananyagok részévé. Míg e tananyagok – a szembezők elfogultságú „virágozzék száz virág” jegyében – irányzatosak, a politikai irányzatok – ettől sem függetlenül – rendületlenül historizálnak. A történettudományban pedig e sikertelenség nyomán teret nyernek a múlt eredendő megismerhetetlenségét nyíltan hirdető, a tárgyszerűség helyére a pusztá művésziess arratívát állító dekonstrukcionista irányzatok.⁵

A szokásosnál is nehezebbé teszi a második világháborút követő időszak emzését még legalább két körülmény. Egyfelől az 1990 utáni időszak társalmi és politikai mozgalmi önazonosságukat – a posztmodern társadalmak különösen is jellemzően – szimbolikus térben és hívásokkal alkották meg. látától értetődő módon hívták segítségül a történelmi (tév)emlékezetben röglített sémákat és előítéleteket is, az ezekhez kötődő hangulati elemeket, akár inokolt volt ez, akár nem. Mivel a történelemoktatás elbizonytalanodása több etben a kronológiára szorítkozó, mindenféle értékeléstől betegesen irtózó tairi alapállást tett tömegessé, nemzedékek nőnek fel valós történelmi és reálnemzettudat híján. Ez bizony termékeny táptalaja az indulati/zsigeri alapon előköbeszédnek és a semmilyen gátlás által kordában nem tartott politikai egnyilvánulásoknak. Abban pedig a konstruktivistáknak biztos igazuk van, egy a nyelv maga a valóságot alakító erő a társadalomban.

Másfelől a korszak föltárását és megértését gátolja az elsődleges források hiáa⁶ és/vagy képtelen mértékű és indokolatlanul széles körű titkosítása (a 80 év m számít kivételesnek). Igaz, ezek is csak töredékes ismereteket közvetítenek, kor tanúinak hallgatása és a kontextus nem kellő ismerete, valamint a keltörténelmi rálátás hiánya is gondot okoz. Ráadásul a döntések meghatározó zszanatait gyakorta egyáltalán nem is írják le (már az ókori keleti birodalmak a). Ezért aligha véletlen, hogy a 20. századi magyar történelem – egyetemi

tankönyvként szolgáló – legszínvonalasabb összeggése⁷ az 1950 utáni fél év-századot kizárólag másodlagos források alapján tárgyalja. Az 1970-es évek óta a folyamat „részvevő megfigyelője” számára ezért az sem lehet kétséges, hogy ezen korszak fönti összeggésében (is) az „oral history” – könnyen cáfolható és eleve korlátozott forrásértékű – vélekedései sem ritkák. Mivel a történész és levéltáros szakma küzdelme a levéltári anyag védelméért és nem manipulatív – ügynök-sztori szintű – használatáért már sok évvel ezelőtt végleges vereséget szenvedett⁸, továbbá a levéltárak legkényesebbikét is volt és jelenlegi állambiztonságiak (NBH) őrizetére bízták, a forrásanyag manipulálhatósága, akár csak ki- és betétek révén történő módosítása ellen semmi se véd, se bennünket, se az utókort. Így pedig egyre inkább igazzá válik a régi pesti szólás: nincs változókonyabb a múltnál. Bizony, mindenki másképp emlékezik, a perdöntő irat pedig vagy életünk végéig titkos, vagy semmitmondó, vagy föl se lelhető, vagy esetleg eleve meg se született (különösen az 1995 óta eltelt időszakban).

AZ EGYOLDALÚ FÜGGŐSÉG KIALAKULÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Ebben a helyzetben különösen fontos, hogy a hozzáférhető források tárgyla-gos és eredeti összefüggésükben értelmezett⁹, szakszerű föltárása gátat vessen az elszabaduló önkényes „értelmezéseknek”. Érdemes tehát abból kiindulnunk, hogy Magyarország 1944. március 19-én elvesztette függetlenségét, majd 1945 során szuverenitásának maradványai is megszűntek. Az 1947. évi békeszerződésig minden kérdésben a Vorosilov marsall vezette Szövetséges Ellenőrző Bizottság határozott¹⁰. A belső erők – visszaemlékezésekben gyakorta dicsőített – szerepe legjobb esetben is kiszolgáló, kiegészítő és alárendelt maradt már a teljes szovjetizálódást megelőző időszak egészében is. Az érdemi kérdések ugyanis nem a színpalak előtti játék(ok) hatására és keretében dőlték el, hanem a valós hatalmi központban, a SZEK-ben. A SZEK hívta össze a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlést, választotta ki Dálnoki Miklós Bélát miniszterelnöknek, döntött a földosztásról és helyezte hatályon kívül a hercegprímás ideiglenes államfői jogkörét kimondó alkotmányos szabályt. A SZEK döntött az 1945. évi választási eredmé-

7 Romsics 2003.

8 Varga 2002., valamint a *Rubicon* történelmi folyóirat 2002/6–7. tematikus különszáma.

9 Tanulságos példa: a MOL konferenciáján szekciómban előadás hangzott el az MSZMP KB 1988. márciusi agrárhatározatáról, anélkül azonban, hogy egyetlen szót ejtettek volna az elítélő hangvételt is meg korlátozott pozitívumokat is kiprovokáló „Fordulat és reform” rendszerváltó programról, ami akkorra már nemcsak a félig-meddig szamizdat *Medvetánc* olvasói számára volt ismert (1987 márciusa óta), hanem az Akadémia hivatalos fóruma, a *Közgazdasági Szemle* hasábjain is megjelent (igaz, rövidítve és kommentárokkal, de) 15 ezer példányban.

10 Pritz 2005. 111., 132., 167–170.

4 Glatz (szerk.) 1995.

5 Kritikai értékelése legutóbb: Pritz 2005. 7–37.

6 Közismert például, hogy már a Horn-kormány idején megszűnt a kormányülés magnóra zítése, utóbb pedig emlékeztető összeggő se biztos, hogy készül, utóbbi semmilyen tartalmi vetelménynek nem kell hogy megfeleljen. A testületi döntések az ÁPV Rt.-től a Gazdasági és Ionvédelmi Kabinetig az átláthatatlanság és utóbb a megismerhetetlenség homályát vetik az es döntésekre, a nyilvános anyag pedig a rendszerváltozás után sem lett föltétlenül relevánb a tényföltárás számára.

karikatúráját jelentő koalíciós kormányzásról és a népbíróságok működéséről,¹¹ az államosítások köréről és az igazoló bizottságok működéséről. S miközben a kor „immanens” jogtörténeti elemzése az 1946. évi köztársasági törvényt ugati demokráciák szintjét megütő kerettörvényként értelmezi¹², nehéz lenni arra, hogy azt nyomban a köztársaság védelméről szóló 2. törvényzítette ki. Utóbbi korlátlan fölhatalmazást adott a politikai rendőrségnek, ási és más garanciák, felügyeleti szabályok és nyilvános ellenőrzés nélkül. A belbiztonsági szervek működésének elemzése¹³ rámutat arra, hogy ez a korlat már korábban kialakult, hisz a SZEB e szervezetet a Moszkvából hazamagyar kommunisták kezére adta, és rövid pórázon tartva saját céljainakztük a kommunista párton belüli viták rendezésének – szolgálatába állított. Péter Gábor 1945. évi kinevezésétől fogva. Ebben a helyzetben már nem isn meglepő, hogy a magyar békeszerződés 1947. februári megkötése olyanyaa a nemzetközi sakkjátszma részévé vált (és az immanens, nemzeti szemoktól függetlenül alakult), hogy a magyar küldöttség meghallgatására mégálisan sem került sor.¹⁴ Igaz, ennek érdemi jelentősége addigra már amúgyvolt.

A geopolitikai meghatározottság érvényesült a fenti írásokban részletezettön abban is, hogy az 1947-re általánosan várt szovjet csapatkivonásra véss nem került sor. Az egészen addig a később „finnlandizálásnak” nevezettoldás és különút esélye¹⁵ megszűnt, az ország 1949-re sorstársaihoz hasonl, az ott történetekkel alig néhány hetes aszinkront mutatva, teljes mértékiszovjetizálódott.¹⁶ E folyamat külsőségeihez tartozott a Rákosi-címer, a Ma–Szovjet Közgazdasági Szemle, az MTA testületeinek, továbbá a professzori

A legismertebb túlkapások közé tartozott a Zeneakadémia rektora, Dohnányi Ernő elése, vagy a Legfelső Bíróság által 1994-ben jogerősen fölmentett magyar katonai vezetőkise (miközben Nürnbergben a *Wehrmacht* mint intézmény, és a legfőbb hadúr, Horthy korzó nem is került a bíróság elé).

¹¹ Ruszoly 2005.

¹² Gyarmati 2001. és Meszerics 2002.

¹³ Fülöp 1997.

¹⁴ Érdekes, hogy Romsics Ignác egyenesen úgy fogalmaz: „semmiféle dokumentum nem yítja, hogy a Szovjetunió Finnországhoz hasonló különleges státust szánt volna a magyárik” (Romsics 2004. 395.), holott ez 1945–1947 közt tényszerűen fennállt. Maga a többpárti szabad – választás, a nemkommunista kormányzati túlsúly elfogadása, a magántulajdon széirének tolerálása és támogatása, a nyugati gazdasági, kulturális és személyes, sőt pártkapok széles köre, a kolhozrendszer elutasítása (az MKP részéről is) ezt jelezte. És fordítva: azas évek végén a szovjet nagykövetség beavatkozása még képes volt megakadályozni egyetanári kinevezést is a független és semleges Finnországban, a jelölt „barátságtalan nézetei”án.

¹⁵ Az, hogy Jalta – a később elhíresült értelmezéstől eltérően – eredendően nem ezt jelentetlna), részletesen igazolja John Lukacs (Lukacs 1999.) és utóbb a *Rubicon* történelmi folyóirat9–10. tematikus száma.

és a bírói karnak a kiiktatása (a háború alatt játszott szerepek utólagos függetlenítése), a szocialista realizmus elterjesztése, az egyházi iskolák államosítása, a szerzetesrendek és a civil szerveződések fölосztatása. Tartalmi vonásaihoz a totális politikai rendszer és a „tervgazdaság” itthon is már számtalan tanulmányban részletezett módon és körülmények közt történt bevezetése tartozott.

A bankok és a nagyipar államosítása, a kifejezetten autark árrendszert létrehozó 1946. évi stabilizáció¹⁷ voltaképp még nem jelentett egyértelmű szovjetizálódást. A kor meghatározó közgazdaszai többségükben a Darányi-kormány óta gyakorolt „irányított gazdaság” hívei voltak, nem a szabadpiacé. A SZEB által engedélyezett politikai erők egyike sem hirdetett szabad versenyt. Az olasz, a francia, a német, sőt 1945 után az angol gazdaság is egyre inkább állami részvétellel működő, erősen szabályozott rendszerre vált. Bretton Woods becikkelyezte a nemzetközi tőkeáramlás tilalmát. A valuták – a dollár, a font és a svájci frank kivételével – átválthatatlanok maradtak. A nemzetközi kereskedelem és pénzmozgás világszerte a kormányok ellenőrzése alatt maradt, végeredményben egész 1990-ig, a tőkeliberalizálás első nagy hullámának európai áttöréséig.

Ugyanakkor nem kérdéses, hogy a háborús jóvátétel és a szovjet ellenőrzésű „vegyes vállalatok” működése, ami együttesen 1945–1946-ban a magyar GDP mintegy 7 százalékának megfelelő forráskivonást eredményezett, egyfajta nyitánya volt a magyar gazdaság szovjet piacra történő átállításának és a szerkezetmeghatározó összefonódás kialakításának.¹⁸ Amikor 1946–1947-re eldőlt, hogy a szovjet befolyási övezet államai – még ha a győztesek közé tartoztak is – semmiképp se vehetnek részt a Marshall-terv keretében történő újjáépítésben és az IMF/Világbank fémjelezte új nemzetközi pénzügyi rendszerben sem, akkor egyértelművé vált, hogy a háború alatti konstruktivista elképzeléseket illetően a szemben álló katonai tömbök logikája válik meghatározóvá. Ettől pedig valamennyi korabeli fölvetés és kezdeményezés új értelmet/tartalmat nyert. Az irányított gazdaság így a politikai küzdelemben – a kor nyelvén a „tőkeisajátítás száraz útján” (Gerő Ernő) – meglehetősen könnyen, ha nem is szükségképp alakult át tervgazdasággá.

Ahhoz, hogy a kis, nyitott nemzetgazdaságban a parancsgazdaság egyáltalán működőképes lehessen, szükség volt arra, hogy a kül- és a belgazdaságot egymástól zsilipszerűen elszigeteljék. Ennek eszközévé vált a háborús gazdaságból örökölt, majd egyre szigorított külkereskedelmi és devizamonopólium, ami az állami szervek kiváltságává tette a külkapcsolatok lebonyolítását. A tervgazdaság működéséhez ezenfölül az is szükséges, hogy a külkereskedelem jó része államközi egyezményekben szabályozott rendben – mennyiségi és fizetési megkötések nyomán – folyjék. E technikai kényszer megjelenítője volt az

¹⁷ Ausch 1958.

¹⁸ Pécsi 1979.

en a Nyugattal való demonstratív szembenállás jeleként létrehozott Közgazdasági Segítség Tanácsa, a KGST. Ez adott keretet a népgazdasági két- és sokoldalú egyeztetésének, mind a középtávú, mind pedig az éves ív tervek vonatkozásában. Mindazonáltal a szovjet befolyásnak – a látlenére – nem ez volt a fő terepe, hanem a kétoldalú gazdasági, politikai, és persze az állambiztonsági és mindenekelőtt a pártszervek közti kapcsolatok. Az igazán bonyolult nagy kérdések, mint Rákosi leváltása, vagy a szovjet a magyar mezőgazdasági szállítások ügye még az 1980-as évek közepén is a kétoldalú pártfőtitkári találkozókra dőlt el, többnyire a Krím-félsziget. És pártfórumon – az MSZMP KB 1988. augusztusi ülésén – jelentette be az acsovi korszakban a külügyeket irányító PB-tag és KB-titkár Alekszandrjev, hogy a szovjet fél semmisnek tekinti a Brezsnyev-doktrínát, azaz többen avatkozik fegyveresen egyetlen „testvérország” belügyeibe sem.

1950-es évek elején létrejött, majd az 1960-as és 1970-es évek központi fejlesztési programjaival kiteljesedett és kiterjesztett szocialista gazdaság-szerkezet meghatározó vonása a szovjet piactól való függőség volt, a nyersanyag-tól a gépekig át az értékesítésig terjedő teljes körben. Mivel ez a piac mind technológiájában, mind termelési és termékszerkezetében, értékesítési viszonyaiban és kultúrájában messze elmaradt a világpiac mindenkori szintjétől¹⁹, modernizációról csak némely nosztalgikus visszaemlékező és az általánosított történetek beszélhetnek. A valódi korszerűsítésről, a versenyképességről és a minőség szempontjainak érvényre jutásáról a kortárs elemzők – már az alapos propaganda gyártóin és fogyasztóin túlmenő körben – sem tudtak. Járfas Ferenc még kormányfői feddést és sokéves elhallgattatást is „nyert” azért, hogy észrevételért, ami szerint a szocialista iparosítással létrejött gazdasági szerkezet csak olyan, mintha korszerű volna, valójában azonban elmaradt, az elmaradásával kvázi-fejlett.²⁰ Ez nyomban kézzelfoghatóvá vált a kiviteli szerkezet elmaradottságán, amíg egészen az 1990-es évekig mit sem változott. Tíz évvel később Kádár Béla nagydoktori értekezésében azt igazolta, hogy a magyar és a belső épült magyar gazdaság szerkezete és versenyképessége jó fél évszázados (!) lemaradásban volt a világ gazdaság akkori trendjeihez képest.²¹ Az 1990-es évtizedet pedig egy végképp kényszerpályára siklott, sodródó gazdaságpolitika jellemezte, ami saját célrendszere szerint is eredménytelennek bizonyult²², hisz a rendszer gazdasági alapja rendült meg.

Jól mutatja ezt, hogy tizenöt évi konverzió után az orosz kivitelben a gépek és berendezések; 2005-ben is a fejlődő országokat jellemző 6-7 százalékos szinten maradtak, az ellenkező irányú programok ellenére is.

Jánossy 1969.

Kádár 1979.

Szegvári 1988., Nagy A. 1990.

Ennek az 1989–1990-re előállt gazdasági helyzetnek az érzékeltetésére talán a következő két analógia lehet alkalmas. Az egyik az alkoholos bódultsága, ami mondjuk a rossz vodkától is előállhat, de következményét csak másnap érezzük. A másik a délkelet-ázsiai országok börtönei, ahova a különlegesen veszélyes bűnözőket, például a gerillákat zárják. Néhány hónapig nincs módjuk arra, hogy fölegyenesedjenek – ezalatt viszont mozgatóizmaik olyannyira elsorvadnak, hogy már szabadlábon sem jelentenek semmi veszélyt fogvatartóikra. Ilyen hatású volt a keleti integráció az 1940-es években még a nemzetközi vérkeringésbe integrált magyar iparra, és szélesebb értelemben az egész gazdaságra nézve is.

A KGST keretében nyersanyag- és piaci oldalról egyaránt megalapozott tervszerű szerkezetátalakítás ugyanis legfőlőbb madártávlatból minősülhetett korszerűsítésnek. De még ezen a szinten is gondot okozott – már a kortársak számára is – az infrastruktúra és a szolgáltatások elhanyagolása, a minőség, a választék és a versenyképesség szempontjainak mellőzése. Mindez önmagában is óv attól, hogy a kor torzított statisztikai számbavételén alapuló önértékelését névértéken vehessük. De rámutat arra is, hogy a rendszer eredendő fönttarthatatlansága nem pusztán az 1989–1991 közti geopolitikai változásokra vezethető vissza, hanem annak mélyebben fekvő, immanens okai voltak.

A makroszerkezet korszerűtlensége a mikroszerkezet és a gazdasági szervezet korszerűtlenségével, a termékszerkezet elavulásával és a világpiacra irányuló kivitel ebből fakadó erősödő lemaradásával társult.²³ Ebben a tervirányítási-bürokratikus rendszer eredendő innovációellenessége jelent meg. Igen sokat mondó az a – 70-es években már számos esettanulmányban is fölmért²⁴ – jelenség, ahogy a legnagyobb exportőr cégek kettős stratégiát folytattak. Rezsizhordozónak a kimeríthetetlen, biztos és kockázatmentes keleti piacot tekintették. Itt a régi választék nagy sorozatban, változatlan feltételek mellett, nulla marketingköltséggel volt értékesíthető. Kísérletező és újító kedvüket – a technológiától az értékesítésig terjedő körben – a nyugati cégekkel kialakított kooperációkban és vegyes vállalatokban éltek ki. Itt tanulták ki a piac fortélyait, itt lesték el a korszerű vállalatirányítás fogásait.

A fenti vázlatos összegzésből is kitűnhet, hogy mind nemzetgazdasági, mind pedig vállalati szinten a keleti piacoktól való függőség még a statisztikában kimutatottnál is nagyobb volt. E részarány az 1950-es évek eleji 80 százalékról az 1980-as évek végére 45 százalékra mérséklődött, mégis egész a fordulatig meghatározólag hatott a magyar gazdasági teljesítmény egészére. Az összgaz-

23 Nagy meglepetést keltett például az 1970-es évtizedben az a statisztikai elemzés, ami bemutatta, hogy a libamájexportból származó bevétel meghaladta a központilag sokszorosan kiemelt, központi fejlesztési programmal támogatott szerszámgépiparét.

24 Drechsler et al. 1983.

asági teljesítményt mindenekelőtt az értékesítési függőség alakította és rontotta. Miközben a költségvetési korlát általános puhasága miatt a „szovjet piac indent fölvelt”, a keleti kivitelnek a kétoldalú elszámolások természete miatt itárt szabó behozatal egyre lassabb ütemben volt bővíthető, majd visszaesett. a magyar gazdaság számára legfontosabb nyersanyagok és energiahordozók irében már az 1960-as évektől korlátot jelentett, ami az 1970-es és az 1980-as tized nagy közös beruházási projektjei (Orenburg, Jamburg, Krivoj Rog) elnére tervidőszakról tervidőszakra csak erősödött. A termelési, technológiai, ervezési és pénzügyi okokból elkerülhetetlenül lassuló szovjet kínálatbővü-, majd stagnálás már az 1970-es évek közepén a radikális piacváltás irányába ó kényszereket teremtett, amit az eladósodás első hullámának tehertétele k fokozott.²⁵

Épp e folyamat és rendszer körkörösége, önmagába zártsága, az innováci- és az alkalmazkodásra való képtelensége miatt vált megrendítő hatásúvá zovjet olajszállítások 1981. végi visszametszése és a lengyel szükségállapot zetését követően nyílttá váló kelet-európai adósságválság. Egyfelől: a ter- lési és fizetési korlátaival szembesülő szovjet fél – a hosszú távú követke- nyekre való tekintet nélkül – mintegy ötödével visszafogta az 1981–1985-re a ímben egyeztetett mennyiségű olaj-, gáz- és villamosenergia-szállításait. Ez a gyar export arányos visszafogásához és piaci okok miatt a nemzetgazdasági lteljesítmény stagnálásához vezetett. Ez utóbbi pedig kikezdte az 1956-ot kö- ő társadalmi kompromisszum lényegét, ami a magánfogyasztás és a magán- badságok lassú, de szakadatlan növekedésére épült.

Ugyanakkor a korábban vázolt nemzetközi versenyképtelenség épp ekkorra tt vissza. Ha az 1973. évi olajárrobbanásra még megkísérélhető volt növeke- gyorsító választ adni, 1979-re, a második olajárrobbanásra ez a fegyver már sorbult, bevetése föl se vetődhetett. Egyebek mellett épp azért, mert addigra erült: hiába a 4-5 százalékos GDP-növekedés, ha ez nem társul az export- rételek arányos növekedésével, sőt cserearányromlás esetén még jövedelem- kkenést is hozhat. Az 1973. évet követő időszak megrázkódtatását eladósó- : révén védte ki a Kádár-rendszer. 1979-re e megoldás elől elzárult az út: sem itelezői hajlandóság, sem a visszafizetési képesség nem volt adva.

Mivel a korszak egészében (1990 januárjáig) az államadósság, a valutatar- ikok alakulása és mindezeknek a kivitelhez viszonyított aránya, a fizetési rleg egyenlege, az adósságszolgálat, vagyis a nemzetgazdaság teljesítményét mző összes makromutató államtitkot képezett, ezek alakulása se a közbeszédet, a közgondolkodást nem befolyásolhatta. Annál inkább sokkszerűen érte a közvéleményét az, hogy 1981 novemberére karnyújtásnyira került fizetés-

képtelenség kivédésére a magyar kormány az IMF-be és a Világbankba történt egyoldalú – a Szovjetunióval nem egyeztetett – belépéssel válaszolt.²⁶

AZ IMF-TAGSÁG: A FÜGGŐSÉG KÉTOLDALÚVÁ VÁLIK

Gazdasági szempontból aligha volt kérdéses, hogy a menekülésnek más útja nem maradt. A KGST – a kor szolamai ellenében – csak átmeneti védelmet je- lentett a külvilággal szemben. Amikor pedig valóban komolyra fordult a dolog, az 1979. évi második olajárrobbanással, akkor végül közvetlenül is hozzájárult a fizetési válsághelyzethez. A szállítások főntebb tárgyalt visszafogása átírta az 1981–1985. évi népgazdasági tervet és az egész gazdaságstratégiát. Ráadásul a KGST egyik bankja, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja épp 1981 decemberében vont ki 600 millió dollárt – az akkori viszonyok közt elképesz- tően nagy összeget – a fizetőképessége határára ért MNB-ből. Az IMF viszont épp az efféle, bajba jutott államok fizetéseképtelenségének kezelésére jött létre az ENSZ szakosított szervezeteként. Készenléti hitelei és kilábolási program- jai révén jelt ad a tőkepiacoknak, segít az elveszített hitelképesség és bizalom visszaszerzésében.

Az azonban, ami közgazdaságilag kézenfekvő, politikailag messze nem (volt) az. Az 1944–1947-es időszak fordultatos eseményeinek hatására végleg le- került a napirendről az a korábban már említett jaltai gondolat, ami szerint a Szovjetunió is részese lett volna a győztesek kialakította új nemzetközi pénz- ügyi rendszernek és a Marshall-terv fémjelezte európai újjáépítésnek is. 1947-re, a 95 százalékban kész osztrák államszerződés megíjúsulásának időpontjára egyértelművé vált a szemben álló katonai tömbök logikájának és a 19. száza- di befolyási övezetekre építő „reálpolitikának” a túlsúlya a háború alatt kiöt- lött konstruktivista újítások ellenében.²⁷ Ezért vált az IMF-et alapító győztesek, Lengyelország és Csehszlovákia IMF- és Világbank-tagsága teljesen formálissá, egészen 1981-ig, illetve 1990-ig.

Mivel ez a szakítás nem a szovjet birodalom alapérdekeiből fakadt, hisz azt a Teherán–Jalta–Potsdam időszakban is nyilván képviselték, hanem a harmadik világháború kirobbantásával is a világforradalmat – meg a térnyerést – megkí- sérlő sztálini kalandorpolitika kinövéseként, nem meglepő, hogy az 1953 utáni

²⁶ Bővebben Földes 1998.

²⁷ Ha nem akarunk a *post hoc, ergo propter hoc* nyomorúságos módszertani alapállásra he- lyezkedni, megjegyezhetjük, hogy a 19. században ez a felfogás nem egy – csak az operettszer- zóknél és Polányi Károlynál szereplő – békés évszázadot, hanem egy évszázad szüntelen hábo- rúskodást hozott, az 1821-ben kirobbant görög szabadságmozgalomtól az 1923-ban megalakult török köztársaságig. Így pedig ennek konstruktivista meghaladása bizony nem egyszerű ábrán- dozás lett volna.

... új keretben fölmerült e merev szembenállás felülvizsgálata (osztályok államszerződés aláírása, az NSZK-val megkötött békeszerződés elfoglyok tömegének hazatérésével) 1955-ben már épp e fordulatot jelezte. E csatlós államban megindult a sztálinista helytartók visszaszorítása és a tika egészét átfogó, azaz kül-, gazdaság-, kultúr- és vidékpolitikai kérdégyaránt érintő felülvizsgálat. Ebben az összefüggésben fogalmazta meg Imre kormánya 1954-ben, hogy Magyarországnak nem csupán az ENSZ-nem annak szakosított szerveibe is be kell lépnie. Miközben az ENSZ-taglósággá vált, az IMF-be lépést 1955-ben a szovjet befolyási övezetet intéző Varsói Szerződés megalakítása helyettesítette. Ez egyfelől jogalapot a szovjet csapatok további itt-tartózkodására, másfelől jelezte a magyar státér korlátait. Nem utolsósorban abba a bizánci logikába illően, hogy a főhatalom a külvilággal kokettál, befelé a szokásosnál is nagyobb rendtartania. E lépéssel – a külső és belső erőviszonyok egybeesése folytán – lt a Washingtonba vezető út.

n nehéz megértenünk e döntés okát. Míg a szovjet hatalomnak propaganda- fontos volt, hogy a döntéseket nem hozó, de a harmadik világot és a- ményt befolyásoló ENSZ-ben csatlósainak szavazatával erősítse képvi- a valódi döntésekre is képes IMF-ben más volt a helyzet. A Szovjetunió n lépett be az IMF-be. Ugyanakkor tetszés szerint idézhetők az elemzé- elyekben a felhatalmazott szovjet szerzők a Valutaalapot „az imperializ- nyújtott karjaként” jellemzik. Ráadásul – tették hozzá – e szervezet igen es az egyes országok nemzeti szuverenitására nézve.

lkét ideologikus megállapításnak volt valóságmagja, főként a szovjet bi- l cél- és eszközrendszerét adótnak véve. Egyfelől kétségtelen, hogy az eynes és White szellemi gyermeke – a kor polgári közgazdaságtanát kö- egzetes válaszokat adott a pénzügyi egyensúlyhiány kérdéseire. Érte- űen nem vett tudomást a Szovjetunióban az államvallás szintjére emelt i politikai gazdaságtanról, még kevésbé az erre hivatkozó növekedési l és a hadigazdasági megfontolások föltétlen elsődlegességének szem- l. Így bizony rendre minden kérdésről más jutott az ottani szakértők nint szovjet kollégáiknak.

észt az is igaz, hogy az IMF-ben – az ENSZ-től eltérően, de a részvény- knál megszokott módon – a befizetésekkel arányosan súlyozott sza- nd érvényesül. Mi több, ha egy ország maga kér segítséget, ezzel de- gadja a Valutaalap szakértőinek tekintélyét és véleményét. Ahogy fog- kal nem szállunk vitába, míg székeben ülünk, úgy a fizetési kiigazítás is az együttműködő magatartás a kézenfekvő, nem a szüntelen ellen- És a részletekről lehet – sőt mindig van is – vita, a végső verdiktet a p szakértői gárdája mondja ki. Hisz ők hitelesítik a további pénzköl- számára a kilábolási programot. A jóváhagyott készletléti hitel sokszor

részletekbe menően megköti a fölvevő ország kormányának a kezét. Igaz ez éppúgy, mint a lakását hitelből fölépítő családra, ahol nem biztos, hogy mindig futja tengerparti nyaralásra is.

Mivel a szovjet nagyhatalom szempontjából a fönti két megfontolás nem pusztán presztizisjellegű volt – bár annak a jelentősége sosem volt csekély az orosz történelemben –, az ezekre történő korabeli hivatkozás megalapozottnak volt mondható. Ugyanakkor a külső birodalom országai minden politikaterü- leten jelentős és idővel növekvő autonómiára tettek szert. A kortársak számára egy pillanatig sem volt kérdéses²⁸, mennyire más a Jaruzelski által csak részben ellenőrzött lengyel társadalom, és mondjuk, a Ceausescu-féle kényszermunka- tábor, az élet minden területén. És mindkettőjük jelentősen, sőt egyre inkább eltért a Szovjetunió jelentette zsinórmértéktől. Így pedig a Kreml mindenkori álláspontja nem föltétlen jelentette az utolsó szót egy-egy kérdés eldöntésében. Románia például nem szakította meg kapcsolatait Izraellel 1967 után. Lengyel- országban pedig a templomok a Szolidaritás mozgalom fészkei lehettek, és II. János Pál pápa milliós tömegek előtt misézhetett már 1979-es első zarándok- útján is.

Ebből adódóan minden, a szovjet birodalom egyoldalú függőségében élő or- száiban is mérlegelés, értelmezés és *politikai küzdelem tárgya volt az, hogy egy- egy területen milyen messzire lehet eltávolodni a mindenkori szovjet irány- vonaltól.*²⁹ Ez különösen érvényes volt azokra az országokra, ahol közvetlenül vagy közvetve szovjet beavatkozásra a megszokott és folyamatosnak mondható – állambiztonsági, pártközi, kormányközi – csatornákon kívül, drámai módon is sor került, mint épp a magyar, a csehszlovák és a lengyel esetben.

Fontos felidéznünk azt is, hogy a kivételes, nyílt és drámai szovjet beavato- zás sokszor kevésbé bizonyult eredményesnek, hiszen a belső erőviszonyokat soha és sehol nem lehet(ett) „egyszer s mindenkorra” rendezni. Magyarország vezetése 1956 után, és Lengyelországa is 1981 után épp arra kapott felhatalma- zást, hogy az általánostól eltűnő kisebb-nagyobb engedmények politikájával és reformok révén érvényesítse a főhatalom szempontjait.³⁰ Ugyanakkor az 1980-as években, főleg a Gorbacsov-korszakban a bolgár, a román, a keletnémet és a

28 Völgyes 1986.

29 Magyarország vonatkozásában ezt – a külső hatalommal kialakítandó egyensúly köz- ponti szerepére építve – a hosszú távú történelmi folytonosság jegyében mutatja be Pritz Pál összegző tanulmánya. Pritz 2004.

30 Már a kortársak számára is rejtély volt az, hogy a Husák- és a Honecker-rezsim miért nem tett legalább részben hasonló lépéseket. A megoldás vélhetőleg mindkét vezetés gyenge tár- sadalmi beágyazottsága/elfogadottsága lehet, amit a mindennapi élet kis szabadságainak elisme- résével és a hivatalosság szűk keretekre szorításával értek el. A korabeli prágai fordulat szerint a rendszer csak 8–16 óra közt működött, akkor is csak a hivatalos helyeken.

vezetés az orosz szándékok ellenében is érvényesíthette a helyi despoták pontjait.

bonyolult helyzetben mindennapos volt a Moszkvára hivatkozók és a helyi pontokat hangsúlyozók konfliktusa. Az IMF-tagság, mint láttuk, a vitatottéseknek csak az egyike volt, de ezek közül nem a mellékes ügyek közé sorolható. Ez ugyanis összefüggött az adósságstratégiával és a reformpolitikával, az általános külpolitikai irányvételrel is. Románia IMF-tagsága 1967-től épp a politikai nyitás első jele volt, míg Lengyelországot a giereki katasztrófa-ika következményei sarkallták addig alvó IMF-tagságának reaktiválására ösztön. Nem meglepő, hogy Magyarországon is az 1960-as évtized reform-ámának keretében vetődött fel ismét az IMF-tagság ügye.

A magyar vezetés az 1960-as évek közepén, az EGK-hoz és az NSZK-hoz idő különösen jó – szerződéses, konszolidált – viszony³¹, valamint az 1964. részleges vatikáni megállapodás révén tört ki az 1956–1962 közti időszak a elszigeteltségéből. E folyamat betetőzése lehetett volna az IMF- és a Világ-tagság. Annál is inkább, mert az 1966-ban elfogadott piaci szocialista mo-a hazai gazdálkodás logikáját sok tekintetben közelítette az IMF/Világbank léletéhez.

Ugyanakkor nem lehetünk meglepve azon sem, hogy az eddigre már a Leo-Breznyev és Alekszej Koszigin vezette reformellenes erők által kormány-Szovjetunióban a kezdeményezés nem váltott ki osztatlan örömet. Moszk-l aggodalommal figyelték, ahogy az összes csatlós állam függetlenedési vésekkkel állt elő a hrucsovi békés egymás mellett élés politikájára hivat-a, a Varsói Szerződés által hatékonyan nem korlátozottan. Románia és Ma-ország már említett példája kiegészült Csehszlovákiáéval. Itt nemcsak az óta radikalizálódó és a közbeszédet tartósan átformáló reformmozgalom tett gondot, hanem az, hogy az ország a lengyel és keletnémet követelések ezése előtt normalizálta viszonyát az NSZK-val, a „NATO és a militariz-bástyájával”. Kelet-Németország is saját gazdasági modellt vezetett be az-as években és egyre barátságosabb viszonyba került a nagykoalíció vezet-yugat-Németországgal; és persze Lengyelországban is egyre erőteljesebbé a háborús nyugati szövetségesekkel való hídépítés, továbbá a kultúr- és a aságpolitikát is érintő reformkísérletezés.

Breznyevi vezetés bizalmatlanul szemlélte ezeket a – neomarxista és re-áló, azaz az általa épp elvetett, hrucsovi kísérletező szellemet idéző – kez-ényezéseket. Ahogy ezeket a belső birodalomra nézve veszélyesnek vélte,

A magyar–NSZK diplomáciai kapcsolatfelveletre 1966-ban, vagyis az NDK 1970. évi erése és a német–német alapszerződés megkötése előtt került sor. Az EGK-val megkötött és szerződés idején pedig a szovjet külpolitika e szervezetet a NATO gazdasági bázisaként élte és elutasította (elismerését még egy évtizedig halogatta).

még inkább úgy látta ezt a külső birodalomban, mindkét síkon az elszakadás történelmi folyamatát vizionálva. Minél inkább elszánta magát e szovjet-kon-zervatív vezetés az Egyesült Államokkal történő kiegyezésre, a világforradalmi utópia föladásának alapján, annál inkább békét kívánt saját hátsó udvarában. Az 1966-tól egészen az afganisztáni kalandig, 1978 decemberéig tartó enyhülési politika keretében nem tűrhetett belső önállósíkodást, főleg a külső birodalom-ban nem. Ezt fejezte ki az 1968 augusztusában nyilvánosság előtt is meghirdetett Breznyev-doktrína³², ami szerint ami a testvérállamokban történik, az sosem „belügy” szovjet szempontból, hanem Moszkvában mondják ki, hogy egy-egy megoldás végső fokon összeegyeztethető-e a szocializmussal. Ezért kezdettől fogva – már a doktrínává formálást megelőzően is – rendkívül idegesen, az ügy érdemét is meghaladóan reagáltak minden önfejűségre, s ahol tehették, el-mozdították a helyi vezetést, vagy legalább a reformista szárny elmozdításáig menően igyekeztek megzabolázni a helybélieket. Ulbricht, Gomulka, Dubček távozott, Zsivkov és Kádár meg csak „belső kurzusváltás” révén – azaz saját reformtáborától megválva – maradhatott a hatalomban.³³ Csak a moszkovitákat eddigre már teljesen kiirtott Ceausescu folytathatta saját irányvonalát.

Így az utólagos bölcsességgel talán nagyobb megértéssel – vagy épp még kritikusabban – szemlélhetjük a magyar vezetés 1967. nyári döntését, amikor visszariadt a már kitérgyalt IMF-tagság bevezetésétől. Koszigin miniszterelnök óvó szavai a későbbi szovjet keménykedés hihető – és félelmes – előszelének tűnhettek. Egyfelől igaz: a Közel-Kelet ügyében tanúsított szervilizmus alkal-mat adhatott volna egy más területen az „önállósíkodásra”. Másfelől ma már tudjuk, hogy a prágai tavasz reformmozgalma jórészt még el sem indult, a Var-sói Szerződés katonai törzse legfelső sugallatra – már 1968. február–március-ban (!)³⁴ kidolgozta a katonai beavatkozás részletes tervét, ami április 12-én már operatív formában a szovjet vezérkar és a legfelső döntéshozó szerv, a Politikai Bizottság tagjaként is ismert Andrej Grecsko marsall asztalán volt.³⁵ Vagyis a legfelső szintű szovjet „jó tanács” sosem volt üres beszéd, amint a fenti példák is szemléltethetik. Amiből persze éppúgy következhetett volna az is, hogy 1967

32 Mint Pritz Pál fölhívta a figyelmem, e doktrína voltaképp már 1965 óta élt (az új eny-hülés összefüggésében). Ugyanakkor például Csehszlovákia 1967-ben normalizálta viszonyát az NSZK-val, vagyis még a lengyel és a keletnémet igények elfogadását megelőzve, és 1967–1968 során Románia és Bulgária is „önállósíkodott” bel- és külpolitikájában, látható következmények nélkül.

33 Utóbbiról lásd Berend 1988. 321–324.

34 Ekkor ugyanis még fogalmuk sem lehetett arról, ami utóbb a beavatkozás indokaként szolgált, tudniillik hogy a Dubček-vezetés kezéből kicsúsztak a folyamatok. Ez utóbbit egyébként sosem sikerült megközelítőleg sem igazolni, ha föltesszük, hogy a helyi vezetésnek lehetett auto-nóm helyzetértékelése, a Ceausescutól Gierckig terjedő körben.

35 Az inváziót levezénylő A. Majorov tábornok információja. Kun 1998. 125., 131.

volt a 24. óra, hiszen a főhatalmat ekkor a közel-keleti szövetségi rendszernek összeomlása éppannyira lefoglalta, mint 1956-ban az Egyesült Államokat a szuezi válság. Kádár Jánosék azonban úgy vélték: a belső reformok külső „fedezést” igényelnek. Ez az óvatosság egyfelől megalapozta a magyar történelemben kivételesnek számító 32 esztendő országglást, másfelől viszont megalapozta a nem is sokkal későbbi visszatáncolást. A pluralizálás dinamikáját a felsorolt lépések eleve korlátozták. Erre a csehszlovákiai invázióban történt, katonailag szükségtelen és a térségbeli összes reformkommunistákkal szemben elvtelen részvétel csak még egy lapáttal rátett.

A történettudományban a nehezen föllelhető elsődleges forrásokat közlő és feldolgozó elemzők közt továbbra is megosztottság van a tekintetben, hogy elhibázott volt-e Kádár János helyzetértékelése 1968-ban. Huszár Tibor elemzésében Kádár szinte az utolsó tőlényig harcolt Dubčekért.³⁶ Csak 1968. június 16-án, a cseh írószövetség lapja, a *Literáni Lisy* által közölt Nagy Imre-méltatás fordította ellene, hisz az a kádári öngazolás/Lebenslüge alapjait kezdte ki. Pataki Iván hadtörténész szerint a Varsói Szerződés készülődése és túlereje e kérdést eleve eldöntötte.³⁷ Végül a Kun Miklós készítette interjúk szerint a magyar vezetés végig a hagyományos kettős játékot folytatta, Dubček balos ellenzékének is fedezetet és logisztikai támogatást nyújtva.³⁸ Bárhogy álljon is a dolog, kétségtelen tény – az 1944. október 15-ei eseményekhez hasonlóan – az, hogy a döntés az ország sorsát hosszabb távra meghatározta. Az augusztusi invázióban történt részvétel másfél évtizedre kalodába zárta a magyar pluralizálódást, korlátokat szabott az új mechanizmus és a kulturális olvadás kiváltotta spontaneitásnak, viszont hatalomban tartotta a nemzet nagybátyját.

A korabeli szovjet törekvéseket jól mutatta a KGST fölélénkítésére irányuló erőfeszítések sora már 1966-tól kezdve, ami Csehszlovákia megszállását követően kapott új lendületet. Míg 1966–1968 között a KGST piaci reformja átmene-tileg a kis országok részben egybehangolt piacosi-tási és nyitási politikáját alátámasztó ötletnek tetszett, az 1969–1971 közt kidolgozott komplex program ennek ellenkezőjét, a táborszintű elzárkózás és a tervirányítás erősítésének platformját tartalmazta. Ebben a metszetben sem kérdéses, hogy magyar szempontból az 1967–1981 közti éveket *elvesztegették*, a társadalom és a gazdaság önfejlődésének dinamikáját lefojtották (ha ki nem is oltották teljesen).

Épp emiatt az 1981 novemberére előálló feszültségek a megelőzőekre rakódva sokkal *súlyosabbnak bizonyultak*, mint ami az átmeneti fizetésképtelenség fogalmából következett volna. Több évtized ellenállása, hitegetése, ígéretése és a többszörös becsapottság miatti személyes düh vette rá Kádár Jánost és körét

arra, hogy átlépjék a korszak egyik meghatározó tabuját, a „Szovjetunióval való örök és megbonthatatlan barátság” dogmáját. És emellett nyilván meghatározólag hatott annak a tudata, hogy a főhatalmat halálosan beteg emberek klikkje vezette, akik 1981–1985 közt egymás után úgy hullottak el, mint az őszi légy, az afganisztáni háborút kirobbantó Usztynov marsalltól Brezsnyev hosszú időn át volt személyi titkárjáig és későbbi utódjáig, Konsztantyin Csernyenkóig terjedő körben. Brezsnyev maga már az 1981. februári, XXVI. pártkongresszuson csak erőteljesen beinjekciózva tudott föllépni a szónoki emelvényre, ami minden jelenlévőnek föltűnt, s az utódjának választott Jurij Andropov is épp ezért (és nemcsak KGB-s múltja) miatt is rendre került a nyilvánosságot. A vezetői benutság és az 1978-tól egy évtizeden át szemmel láthatóan le nem zárt – és a kortársak által jól érzékelt – hatalmi harc megnövelte az alávett országok helyi vezetésének valós mozgásterét, még Moszkva kifejezett szándéka ellenében is.

A korszak gazdaságpolitikai műhelymunkáira bizonyos rálátással bíró elemzőnek nem lehet kétséges az, hogy az IMF-tagság gondolata az 1975 óta drasztikusan romló külső fizetési mutatókat ismerő magyar pénzügy-minisztériumi, jegybanki és pártközponti körben folytonos mérlegelés tárgya maradt, ha nem is a nyilvánosság előtt.³⁹ Másfelől a szovjet teljesítőképesség megrendülése elleni védtelenség gondolata mind a tervhivatali, mind a pártvezetésben erős pozícióval bíró nagyvállalati vezetői körben elterjedt volt és tartós aggodalmat keltett. Az egy éven át tartó nyílt lengyel válság, ami a korabeli szocializmus-kép minden tételét napról napra megcáfolta, a magyar vezetést igen visszafo-gott reakciókra készítette. Ellenezték a keletnémet és a szovjet vezetők inváziós ötleteit és a békés, tárgyalásos, vagy legalábbis belső megoldás híveként lépett föl. Mindez a reformisták és a vállalatvezetők erejét mutatta az ideológusok ellenében, a Valutaalap-tagság pedig évtizedes szinten épp e szárnyat erősítette tovább. Ez bizonyult meghatározónak, az a rövid távú összefüggés pedig,⁴⁰ hogy e lengyelekkel párhuzamosan végbevitt lépés eredendően az akkorra már elkerülhetetlenné vált reformok további halogatását célozta és eredményezte, csak rövid távon érvényesült.

39 Ezt az információt külön is megerősítette a hat tagból álló pártközponti csapat egyik tagja, Kovács László mai EU biztos Lengyel László alább idézett könyvének nyilvános bemutatóján, Írók Boltja, Budapest, 2006. márc. 31. Az említett csapat az EK-val és az IMF-fel való kapcsolatok normalizálásán dolgozott, kizárólag Kádár Jánosnak jelentve, a legnagyobb titoktartással.

40 Lengyel 2006. 106.

36 Huszár 1998.

37 Pataki 1996.

38 Kun 1998.

1982-ben Magyarország a nyílt fizetéseképtelenséget csak a washingtoni szervezetek és a brit (Thatcher-) kormány tevőleges segítségével kerülhette el. A mindent megalapozó gazdasági stabilitás és a politikai rendszer immár nem pusztán a „testvéri tankok” támogatására épült. Az IMF készenléti hiteléhez hároméves kiigazítási program is tartozott. Ezt ugyan nem hirdették meg az ötéves terv helyett, de egyértelműen felülírta azt. Sőt a válságkezelésre létrejött operatív irányító stáb, a Marjai József miniszterelnök-helyettes és Fekete János jegybanki alelnök fémjelzte Gazdasági Bizottság maga alá gyűrte a pártállam formális rendszerének egészét, és korántsem csak a gazdaság területén.⁴¹ A nyugati hitelezők, de általában a nyugati partnerek szava e csatornán keresztül hihetetlenül megnőtt, a szovjet követség és a Tervhivatal reálbefolyása leértékelődött. A gazdaság tényleges vezetése az operatív döntéseket hozó hivatalokba, azaz a minisztertanács mellett működő Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága, majd Bizottsága, a Kereskedelmi Minisztérium és a Nemzeti Bank kezébe került, az ágazati tárcák és a területi pártszervek befolyása egyre csökkent.

Igaz, a döntések kizárólag rögtönzéseken alapuló rendje, ami mindenféle ávlatos (rendszerbeli vagy reform-) gondolkodást nélkülözött, a büszkén hirdett reformok jó részét 1989-ig megakadályozta. Ugyanakkor a nem szándékolt irányítások vonalán mégiscsak kibontakozott – sokszor sodródó és felemás döntésekből – az elviekben mindig elutasított második gazdasági reform. Ennek része volt a második gazdaság 1982-től megindult tömeges liberalizálása, az állami tulajdon vállalati tanácsokra decentralizálása 1985-ben, a csődtörvény beindítása 1986-ban, a kétszintű bankrendszer bevezetése 1987-ben és az átalakulási, valamint a társasági törvény 1988-ban. Mindez sokkal nagyobb fokú piacosulást hozott, mint amiről 1984-ben szó volt.

Az 1981–1990 közti időszakot egészében áthatotta a nyugati pénzügyi egyenúlyhiány megoldhatatlanságának tudata. Igaz, az IMF és a Világbank legtöbb javaslatát kijátszották, még a minimális nyilvánosság és mérlegHITELESSÉG elemi követelményeit is.⁴² A nyugati függőség ténye és az ezt megalapozó adósságspirál egész más pályára állította a magyar gazdaságot, mint amin – Lengyelországot észámítva – bármely más csatlós állam haladt. A szocializmus, a tervgazdaság öntörvényeit követő fejlődési útja, az arányok előzetes kijelölése, a világpiaci eljesítménytől függetlenített gazdasági szerkezet és szervezet utópiája minden közszereplő számára értelmét veszítette – leginkább persze az uralkodó pártelit

számára. Épp ezért válhatott a pártállami vezetés távlatosabban gondolkodó, fiatalabb része a kitárgyalt forradalom tevőleges részvevőjévé.⁴³

1987–1990 közt egyre inkább nyílttá vált a keleti blokk gazdasági és politikai válsága. A keleti kivitel növekvő – és soha meg nem térülő – dollártartalma és a piac fizetéseképtelensége mind vállalati, mind nemzetgazdasági szinten tartathatatlanná vált. 1989-ben a Németh-kormánynak már nem volt ereje a keleti export kellő mérvű visszafogására, miközben a nyugati export stagnált, így az ország 1990 elejére a fizetéseképtelenség határára sodródott, a készpénzforgalom szintjén. Miközben tehát a gorbacsovi politika kiélezte a szovjet piac egyensúlytalanságát és egyre-másra alakultak a sztrájkbizottságok a közellátási válság elleni tiltakozásképp – azaz a keleti piac szívása nagyobb volt, mint valaha –, a nyugati fizetési korlát meghatározóvá vált a magyar gazdaság számára. Már az első hivatalos statisztikák közreadása nyomán kitűnt: a magyar adósságválság lényegesen súlyosabb, mint azt sejteni engedték.⁴⁴ Az első szabad választások előtt Németh Miklós kormányfő – az ellenzék fenyegetésének engedve – bevallotta az államadósság valós mértékét és a fizetéseképtelenség küszöbön álltát. És ez a fölismerés meghatározóan formálta a rendszerváltozást követő gazdaságpolitika egészét. 1990–1995 közt három alkalommal is, 1990 nyarán, 1992-ben és 1995-ben is csak az IMF operatív segítségével volt elkerülhető a nyílt fizetési válság. Mindhárom alkalommal súlyos feltételek mellett, ami a magyar gazdaságpolitikát érintette – de ez már egy másik elemzés tárgya.⁴⁵

Egyfelől: 1990-ben a korabeli konzervatív kormánypártok holdudvarának – azóta sem teljesen elhalkult⁴⁶ – hangos követelése ellenére az ekkor főnnállt kötvényadósságot technikailag lehetetlen (lett volna) átütemezni, eltérően a lengyel kormányzat állami bankok konzorciumaival szemben főnnállt adósságától. Ezért a külső egyensúly követelménye kényszerűen uralta az igazságosztó és más rendszerátszabó tervezeteket. Másfelől: épp ezért a magyar gazdaságpolitika számára egyedül a kivitel gyors és erőteljes növelésén alapuló, vagyis a külföldi működő tőke stratégiaformáló szerepére épülő irányvonal bizonyult járhatónak. Ha pedig abból indulunk ki, hogy az 1989. évi kilencmilliárd dolláros kivitel 2005 végére nem kevesebb, mint hétszeresére (!) bővült⁴⁷, világpiaci részesedése pedig közel megnégyszereződött, akkor egyértelmű, hogy e kulcsfeladatot sikerült megoldani. A keletnémet és a délolasz példa ellenében a szük-

41 Csaba 1984.

42 Például ha megjelent a magyar fizetési mérleg „ifjúsági” változata a *Financial Times* hábjain, azt a hazai hírközlő szervek nem idézhették, a lapszám többnyire nem érkezett meg, vagy csak a nagy szállodákba érkezett).

43 Tőkés 1997.

44 Bogár 1989.

45 Csaba 2000.

46 Nagy P. 2004.; Lentner 2005.

47 Economist Intelligence Unit: Country Report Hungary, Main Report, February 2006. Annex.

em emberi tervezet eredménye volt.⁴⁸

IRODALOM

- isch 1958.
rend 1988.
gár 1989.
aba 1984.
aba 2000.
echsler et al. 1983.
des 1998.
öp 1997.
z (szerk.) 1995.
rmati 2002.
zár 1998.
ek 1995.
sy 1969.
r 1979.
eki (szerk.) 2004.
1977.
998.
- Ausch Sándor: *Az 1945–46. évi infláció és stabilizáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958.
Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja, 1953–1988*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
Bogár László: *Kitörési kísérleteink: egy modernizációs csapda korrekciója*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.
Csaba László: *A magyar gazdasági reform dilemmái*. *Jogtudományi Közöny*, új folyam, 1984. 38. évf. 7. sz. 347–359. p.
Csaba László: *Az átmenet és az EU között*. *Beszélő*, III. folyam, 5. évf. 2000. 5. sz. 26–46. p.
Drechsler László et al.: *A szocialista kooperációkról – célok és realitások*. *Gazdaság*, 16. évf. 1983. 4. sz. 98–98. p.
Földes György: *Az eladósodás politikatörténete*. Maecenas Kiadó, Budapest, 1998.
Fülöp Mihály: *„Késői bünbánat” Trianonért*. *Külpolitika*, új folyam, III. évf. 1997. 2. sz. 51–74. p.
Glatz Ferenc (összegző és szerk.): *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Budapest, 1995.
Gyarmati György: *A politika rendőrsége*. *Rubicon*, 13. évf. 2002. 3. sz.
Huszár Tibor: *Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1998.
Hayek, F. A.: *Emberi cselekvés, de nem emberi tervezet eredménye*. In Hayek, F. A.: *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995. (Az eredeti cikk 1945-ben jelent meg.)
Jánossy Ferenc: *Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja*. *Közgazdasági Szemle*, 15. évf. 1969. 7–8. sz. 806–829. p.
Kádár Béla: *Szerkezeti változások a világ gazdaságában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
Kisteleki Károly (szerk.): *Tanulmányok a Deák-évfordulóra*. Tudományos ülésszak az MTA-n. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2004.
Köves András: *A világgazdasági integrálódás és a gazdaságfejlés irányja*. *Gazdaság*, 11. évf. 1977. 4. sz. 50–68. p.
Kun Miklós: *Prágai tavasz és prágai ősz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

⁴⁸ Hayek 1995.

Lengyel 2006.

Lentner 2005.

Lukacs 1999.
Meszerics 2001.

Nagy A. 1988.

Nagy P. 2004.

Pataki 1996.
Pécsi 1979.

Pritz 2004.

Pritz 2005.

Romsics 2003.

Romsics 2004.
Ruszoly 2005.

Szegvári 1988.

Tőkés 1998.

Varga 2002.

Völgyes 1986.

Lengyel László: *Magyarország a második hidegháborúban*. In Lengyel László: *Illeszkedés vagy kiválás?* Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 102–112. p.
Lentner Csaba: *Rendszerváltás és pénzügypolitika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
Lukacs, John: *1945, a 0. év*. Európa Kiadó, Budapest, 1999.
Meszerics Tamás: *Politikai ellenállás 1945–1961*. *Rubicon*, 12. évf. 2001. 3. szám.
Nagy András: *Miért nem megy? Valóság*, 31. évf. 1988. 2. sz. 23–37. p.
Nagy Pongrácz: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
Pataki Iván: *A vonakodó szövetséges*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1996.
Pécsi Kálmán: *A magyar–szovjet gazdasági együttműködés 30 éve*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
Pritz Pál: *A magyar külpolitika a 20. században*. In Kiss J. László–Gazdag Ferenc (szerk.): *Magyar külpolitika a XX. században*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004.
Pritz Pál: *Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre*. In Pritz Pál: *Az a „rövid” 20. század*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005. 7–37. p.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
Romsics Ignác: *Múltról a manának*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
Ruszoly József: *A köztársaságról szóló 1946. évi 1. tv. jogtörténete – az MTA IX. Osztályán tartott tudományos előadás*, Budapest, 2005. dec. 20.
Szegvári Iván: *A gazdaságpolitika eredménytelen küzdelme a külgazdasági egyensúlyhiánnyal (1978–1986)*, I–II. rész. *Külgazdaság*, 32. évf. 1988. 10. sz., 3–19. p. és 11. sz., 3–20. p.
Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1998.
Varga László: *Gergő és az ő árnyéka*. *Beszélő*, III. folyam, 7. évf. 2002. 9–10. sz.
Völgyes Iván: *Politics in Eastern Europe*. Dorsey Press, Chicago. II., 1986.